

ХУДОЖНЄ СПРИЙНЯТТЯ І ЙОГО ЗНАЧЕННЯ У ФОРМУВАННІ ЕСТЕТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ

Стаття присвячена проблемі художнього сприйняття як необхідної умови забезпечення ефективності естетичного виховання. Розкрито питання художнього сприйняття як важливого аспекту розвитку естетичної свідомості особистості.

The article is reveal the problem of artistic perception like necessary condition of effective aesthetic education and it is a significant aspect of development of aesthetic consciousness of personality.

Проект доктрини розвитку освіти України в ХХІ столітті головною метою проголошує створення умов „для розвитку і самореалізації кожної особистості як громадянина України”, формування поколінь, які „здатні навчатись впродовж усього життя, створювати і розвивати цінності громадянського суспільства”. Чи не найбільші можливості для розв’язання поставлених завдань має рішення проблеми художнього сприйняття в освітньому процесі, залучення молоді до вивчення мистецького спадку талановитих людей світу. Найважливішим внутрішнім рушієм самого існування, історичного розвитку та соціально значущого впливу мистецтва є його сприйняття, що становить основну ланку художньо-освітньої практики. Воно забезпечує можливість і способи прилучення молоді до образного змісту художніх творів, відіграє суттєву роль у реалізації творчої діяльності слухача, глядача, виконавця, художнього критика, педагога мистецьких дисциплін, тому розвиток здатності до художнього сприйняття як професійного, так і аматорського, є невід’ємним аспектом збагачення художньої культури суспільства та удосконалення мистецької освіти [1:101]. Необхідним завданням освіти, у даному контексті, виступає розвиток культури художнього сприйняття, тобто розвиненої у

суб'єкта здатності осягнути і оцінити, емоційно пережити і осмислити те, що сприймається. Метою даної статті є розкриття проблеми художнього сприйняття і його значення у формуванні естетичної свідомості учнів.

Необхідно зауважити, що проблема художнього сприймання була предметом наукового аналізу з концептуально різних поглядів. Виділилося декілька її теоретико-методологічних аспектів. У літературі філософського й соціально-психологічного напрямків знайшли відображення онтологічний зміст, екзистенціально-етичний і аксіологічний аспекти ствердження особистістю своєї суті, її гносеологічний і методологічний статус (К.О.Абульханова-Славська, Б.Г.Ананьєв, Л.І.Анциферова, Л.І.Божович, Л.С.Виготський, О.В.Запорожець, О.Р.Лурія, О.М.Леонт'єв, К.К.Платонов, С.Л.Рубінштейн, М.Й.Боришевський, Л.Ф.Бурлачук, С.Д.Максименко, В.О.Татенко, В.О.Моляко, Т.М.Титаренко, Г.С.Костюк, Д.Ф.Ніколенко, П.Р.Чамата, В.О.Сухомлинський, Б.О.Федоришин, Н.В.Чепелева та ін.). Питанням психології сприйняття художньої літератури присвятили свої роботи О.І. Никифорова, А.В. Запорожець, Б.М. Теплов. Проте глибокий психологічний аналіз особливостей сприймання дає підставу стверджувати, що окремі автори вказують на значення проблеми художньо-естетичного розвитку особистості, на необхідність створення системи особистісного виховання. Розв'язання цього питання неможливе без глибокого розуміння закономірностей художнього сприйняття. Лише враховуючи ці закономірності, можна навчити підростаючу особистість аналізувати художні твори, висловлювати свої міркування, говорити яскраво, образно, змістовно, цікаво.

Особливою формою сприйняття є так зване естетичне сприйняття. П.М.Якобсон в «Психології художнього сприйняття» пише: «Процес знайомства людини зі всією сферою прекрасного в цілому – чи буде це краса людських відносин, неповторний вигляд природи, чи буде це значний витвір мистецтва – є естетичним сприйняттям» [2: 5]. Сприйняття різних творів мистецтв він виокремлює в особливий вид естетичного сприйняття – художнє сприйняття, яке має власні характерні риси та якості.

Питання про характер художнього сприйняття досліджували естетики, художники, мистецтвознавці. Усі вони відзначали наявність у процесі художнього сприйняття переживання естетичного задоволення. Дослідники художнього сприйняття давали різні відповіді на це питання. Представники «математичної естетики» (А. Цензінг) шукали джерело естетичного задоволення в пропорціях різних частин твору мистецтва. Такою пропорцією, на їх думку, є золотий перетин, тобто таке відношення розподілу лінії, при якому лінія відноситься до більшого відрізка, як останній до меншого. Про золотий перетин як довершену пропорцію говорили ще античні скульптори. «Експериментальна естетика» (Вебер, Фехнер) висунула формулу про кількісне співвідношення між інтенсивністю наших відчуттів та силою подразників. Був проведений ретельний експериментальний аналіз естетичного значення різних ліній, форм, кольорів, їх комбінацій. Представники цього напрямку прийшли до висновків, що лінія, форма, поєднання кольорів, дані ізольовано, набувають для людини самостійного значення, їх сприйняття інколи набуває певної складності, викликаючи низку асоціацій.

Інтерес викликають дослідження сприйняття музичних творів (Валентайн, С.Беляєва-Екземплярська), які показали, що музика пробуджує в людині безліч зорових образів та асоціацій. С.Беляєва-Екземплярська в статті «Про психологію сприйняття музики» [3: 62] робить висновок, що процес сприйняття витворів мистецтва (музики) будується на участі в ньому двох чинників: 1) прямого (сприйняття змісту та побудови твору), 2) непрямого (різні асоціації, викликані ходом розвитку твору). Асоціації різняться за тематикою, що залежить від інтересу слухачів, їх устремлінь, життєвого досвіду. Послідовний розвиток цих асоціацій відбувається у відповідності до зміни вираженого в музиці емоційного настрою, музичної думки, визначається ходом динаміки музичного образу. Причому сприйняття одних слухачів більше залежить від першого чинника, інших – від другого. А.Г.Костюк приходить висновку, що сприйняття музики є становленням суб'єктивного художнього образу слухача, адекватність якого (відповідність тому, що замислив і створив

композитор) залежить від культури сприйняття суб'єкта і від складності твору. Низька культура сприйняття визначає фрагментарність сприйняття твору мистецтва, а високий музичний рівень забезпечує структурно-цілісне сприйняття.

Значний внесок у вирішення проблеми художнього сприйняття (зокрема літературного твору) вніс С.Л.Виготський у своїй праці «Психологія мистецтва». Він говорить про взаємозв'язок сприйняття з почуттями та уявою людини й первоступеневе значення останніх як основи естетичної реакції. «Проблема сприйняття є однією з найважливіших проблем психології мистецтва, але вона не є центральною проблемою. В мистецтві актом чуттєвого сприйняття, звичайно, тільки починається, але не завершується реакція, і тому психологію мистецтва доводиться починати не з того розділу, який має справу зазвичай з елементарними естетичними переживаннями, а з інших двох проблем – почуття та уяви» [4: 237-238].

Певний вклад в розвиток психології художнього сприйняття здійснили дослідження сприйняття театральних постановок і кінокартин, на які вказує М.П.Якобсон [2: 28-29]. В них акцентується увага на вікових особливостях сприйняття, аналізується вплив твору (кінофільму з певним сюжетом) на подолання установок, випередженості, стереотипів сприйняття і т.д. Досліджуючи сприйняття живописних і скульптурних творів різними глядачами, К. Валентайн у роботі «Психологія краси» приходять до висновку про наявність психологічних типів сприйняття. Він виокремлює 4 таких типи:

- 1) суб'єктивний тип (сприйняття характеризується живим переживанням різного роду емоцій, наявністю живих образів);
- 2) об'єктивний тип (вислови торкаються композиції картини, угруповання предметів, різноманітності зображених предметів, колористики, гри світла і тіні і т.д.);
- 3) асоціативний тип (сприйняття картини викликає низку різних асоціацій, певним чином пов'язаних із характером картини);

4) експресивний тип (сприймаючі «вживаються» в картину, навіть кольорам надаються експресивні якості). Названі типи сприйняття можуть бути відзначені і при сприйнятті творів інших видів мистецтва. Вони не є характерною особливістю людини, а залежать від різних умов. Ягункова В.П. називає 2 психологічних типи сприйняття: 1) характеризується відносним переважанням наочно-образних елементів в сприйнятті; 2) характеризується відносним переважанням словесно-логічного компоненту [5].

Аналізуючи дослідження Кюте про соціальні схеми, П.М.Якобсон вказує на висновки останнього щодо наявності стереотипів сприйняття [2: 32]. Він зазначає, що характер ставлення людини до твору мистецтва залежить від кількох моментів, які зазвичай людиною не усвідомлюються. Це звички сприйняття, відомі схеми розуміння і тлумачення відносин між людьми, стереотипи сприйняття, надбані в процесі життєвої практики.

Художнє сприйняття твору мистецтва – дуже складний й одночасно цілісний процес. П.М.Якобсон у праці «Психологія художнього сприйняття» висловлює думку про те, що окремі елементи художнього твору в складному контексті сприйняття з'єднуються і виступають у вигляді певних цільностей, частин закінченого твору, що «укладаються в систему образів, в систему різносторонньо даного предмету мистецтва» [2: 35]. Однак ці елементи впливають на формування нашого цілісного враження від художнього твору. Цілісний процес художнього сприйняття іноді здійснюється досить швидко і проходить без усвідомлення ряду істотних ланок, виступає у свідомості людини в формі цілісного результату – у вигляді оцінок, думок, переживань.

Сприйняття витворів мистецтва може досягати різного ступеня складності і повноти. Таке сприйняття, залежить, перш за все, від автора твору, який намагається вплинути на свідомість читача, розбурхати його почуття. Все в творі: і його назва, і структура, і система художніх образів, і арсенал засобів художньої виразності – спрямоване на вирішення цієї стратегічної задачі автора. «Витвір мистецтва прагне впливати всім комплексом своїх засобів на духовний світ людини і притому за допомогою того спеціально побудованого

віддзеркалення життя, яке в ньому відбите» [4: 57]. У праці «Психологія мистецтва» Л.С.Виготський погоджується з поглядом Геккена на художній твір як на «сукупність естетичних знаків, спрямованих до того, щоб порушити в людях емоції» [3: 7-8]. У процесі художнього сприйняття (на відміну від сприйняття побутових речей) ми обов'язково бачимо автора, сприймаємо його голос, усвідомлюємо його ставлення до зображеного. Ступінь «присутності» автора у творі може бути різним, але він завжди є. Тож говорять про діалог автора і читача (споглядача, глядача тощо). Присутність автора в художньому творі можна пояснити тим, що художній твір – це завжди засіб самовираження художника, трибуна, з якої він проголошує (у формі образів, а інколи і прямо) свої ідеї, погляди на життя, на мистецтво. Твір завжди є відбитком авторського свідомого (ідеї, системи образів) й несвідомого (індивідуального й колективного). Приховані в колективному несвідомому архетипи, на думку К.-Г.Юнга, складають основу творчості, визначають послідовність образів. Архетипи, на думку вчених, складають основу всіх вражень. Так, В.Зеленський в післямові до «Аналітичної психології» К.Г.Юнга зазначає, що «суб'єктивне переживання тісно пов'язане з архетипами і здійснюється через виражені символічним чином певні універсальні міфологічні мотиви або архетипові образи. Останні є основними компонентами будь-яких релігій, міфологій, легенд і казок всіх часів і народів» [6: 291]. Таким чином, архетипи лежать в основі творчості і в основі вражень від продукту творчості, що складає основу взаєморозуміння, діалогу творця і реципієнта.

Провідну роль у художньому сприйнятті виконує сам твір: значність його художнього змісту, коло ідей і відчуттів, які воно викликає. «Змістовний відгук, що збагачує духовний світ людини, може викликати тільки справжній витвір мистецтва», – наголошує П.М.Якобсон [2: 37-38]. Сприйняття твору мистецтва передбачає як сприйняття його змісту (що зображено), так і форми (як зображено), що породжує відповідні емоції (емоції форми і емоції змісту). На це звернув увагу Л.С.Виготський. У праці «Психологія мистецтва» він висуває ідею подолання матеріалу (змісту) твору художньою формою: «Тільки

в даній своїй формі художній твір здійснює свій психологічний вплив. Інтелектуальні процеси виявляються тільки частковими і складовими, службовими і допоміжними в тому зчепленні думок і слів, яке і є художня форма» [4: 44]. «Основою естетичної реакції, – пише Л.С.Виготський – є викликані мистецтвом афекти, що переживаються нами зі всією реальністю і силою, але знаходять собі розряд в тій діяльності фантазії, якої вимагає від нас кожен раз сприйняття мистецтва. Завдяки цьому центральному розряду надзвичайно затримується і пригнічується зовнішня моторна сторона афекту, і нам починає здаватися, що ми переживаємо тільки примарні почуття. На цій єдності почуття і фантазії і засновано будь-яке мистецтво. Найближчою його особливістю є те, що воно, викликаючи в нас протилежно спрямовані афекти, затримує теж завдяки початку антитези моторний вираз емоцій і, зіштовхуючи протилежні імпульси, знищує афекти змісту афектами форми, приводячи до вибуху, до розряду нервової енергії. В цьому перетворенні афектів, у вибуховій реакції, що призводить до розряду тих емоцій, які тут же були викликані, і полягає катарсис естетичної реакції» [4: 262-263].

На думку психолога П.М.Якобсона, наше сприйняття може проходити кілька етапів («сходинок») – від поверхневого сприйняття до усвідомлення сутності, глибинного змісту твору. Перший етап – початкове осмислення твору митця: що зображено, які предмети, дійові особи, стосунки між героями тощо. Наступний етап – споглядання твору, занурення в «чуттєву стихію предмету» [2: 43]. «Прагнення сприйняти чуттєве багатство, дане в творінні художника, спеціально його відчуті є істотна особливість художнього сприйняття. Це прагнення створює основи для переживання чуттєвої краси твору, його фарб, форм, звуків, тонких нюансів» [2: 44]. Таке занурення забезпечує наступний етап – сприйняття художнього образу в мистецькому творі, осягнення його сутності: «Для нашого сприйняття виявляється, що перед нами не просто скульптура, що показує людину, а що це образ героя, або мислителя...» Саме на цій сходинці сприйняття, на думку П.М.Якобсона, виникає жива, усвідомлена реакція на витвір мистецтва того, хто сприйняв і пізнав художній образ.

Висота злету думки у процесі осягнення художнього образу залежить, по-перше, від сприймаючої особи, її ставлення до життя і людей, масштабності художнього мислення, по-друге, від характеру художнього образу, його ідейного навантаження. На цій сходинці сприйняття «в характер осмислення і переживання того, що створив і виразив художник, може включитися весь світ моральних почуттів людини» [2: 46]. У ході подальшого поглиблення сприйняття твору мистецтва людина починає сприймати й осмислювати не тільки художній образ, втілений у ньому, але і весь твір мистецтва як значне явище. «Тут художнє пізнання доходить вже до найвищих щаблів, оскільки в акт сприйняття, в процес осягнення твору включається вся людська особистість з її світоглядом, ідеалами, моральними почуттями, ставленням до життя » [2: 48].

У процесі сприйняття художнього твору відбувається його інтерпретація. Кожна деталь твору набуває для реципієнта особливого, символічного значення, допомагає усвідомити зміст зображеного, тож розглядається більш уважно, диференційовано, ніж у життєвих ситуаціях. З точки зору психології, художня деталь виконує функцію стимулу (подразника), що впливає на нашу свідомість, актуалізує попередній життєвий і мистецький досвід, викликає певний асоціативний ряд, пробуджує почуття, оцінюється, інтерпретується. Важливим фактором сприйняття є умови, за яких відбувається спілкування реципієнта із твором, а через нього – з автором. Картина та скульптура краще сприймається в музеї або в картинній галереї в оточенні інших творів мистецтва, де вона краще вписується в інтер'єр, є невід'ємною часткою гармонійного цілого. В освітньому процесі домінуюче значення відіграє вчитель, який є посередником між мистецтвом і учнями, «довірена особа» мистецтва на уроці. Він, розповідаючи про який-небудь художній твір заражає учнів своїм відношенням до нього і тим самим впливає на них, будить у них бажання самостійно звернутися до твору, увійти до контакту з його автором, визначити свою позицію у спілкуванні. Учні занурюються в духовний світ витвору мистецтва в процесі його сприйняття, тим самим вступають в

духовний контакт з його героями або з його творцем. Мистецтво позитивно впливає на учнів, будить їх відчуття і думки, викликає роздуми над життям, змодельованим в творі, і над своїм особистим. В учнів з'являється бажання і формується потреба до самостійної естетичної діяльності – до виразу своїх вражень від мистецтва, до його захисту і пропаганди, до власної художньої творчості, до затвердження краси в житті.

Сприйняття художнього твору (як і сприйняття речі, події, явища) значною мірою залежить від сприймаючої особи: особистісних якостей учня, підготовленості до такого сприйняття, характеру естетичного досвіду, кола інтересів, установки тощо. Наша установка на сприйняття опосередкована всією нашою культурою. У ній міститься очікування емоцій, передбачення певного роду вражень, отримання насолоди від зустрічі з прекрасним. У разі відсутності очікуваних емоцій учень відчуває невдоволення, розчарування. Емоції, які ми отримуємо в процесі естетичного сприйняття, кардинально відрізняються від емоцій, що народжуються за звичайних життєвих обставин. Такі емоції «переживаються в особливому контексті свідомості» [2: 59]. П.М.Якобсон зазначає, що «печаль, обурення, смуток, які виникають при сприйнятті витвору мистецтва, забарвлюються інакше, ніж тоді, коли вони виникають в контексті реальних людських відносин». Але естетичні почуття можуть з'явитися лише за таких умов, коли людина віддається враженню від споглядання витворів мистецтва, готова «співпереживати» з тим, що там зображено. Естетичні почуття мають специфічні якості. По-перше, вони виникають тільки в контексті художнього сприйняття, мають певні особливості їх переживання. Людина усвідомлює, що тільки «співпереживає», а не є учасником подій. Естетичні емоції не пригнічують людину, як, скажімо, реальний жах, а переживаються з елементом відчуженості. По-друге, не дивлячись на всю різнобарвність естетичних емоцій, на їх різноманітний зміст і силу, в них завжди присутня естетична радість, естетичне задоволення. Усвідомлення учнями обумовленості своїх переживань контекстом сприйняття не виключає можливого впливу цих емоцій на людину. Говорять про

«заражуваність» естетичних переживань, їх очищуючу дію. Під впливом естетичних почуттів людина здатна відчуту душевне очищення від дрібних прагнень і почуттів – катарсис. «І в цій очищаючій дії від різних переживань, що виникли від сприйняття твору мистецтва, – пише П.М.Якобсон, – полягає особлива радість, радість незвичайного пізнання, що з'являється в процесі художнього сприйняття» [2: 61]. Таким чином, «в процес переживання з приводу сприйнятого включається вся людина з властивими їй оцінками, ідеалами, моральними переконаннями, уявленням про своє призначення. І все це актуалізується під час процесу художнього сприйняття, народжує живе ставлення до сприйнятого». Разом з тим це ставлення теж може, в свою чергу, змінитися під впливом отриманого враження від споглядання краси мистецтва.

Розмірковуючи над можливостями розвитку художнього сприйняття, П.М.Якобсон зазначає: «Для зростання художнього сприйняття важливо виникнення уміння подумати про нього, оцінити його і відповідним чином віднестися до тих або інших епізодів, частин, елементів художнього твору, але не менш важливо не втратити при цьому здатності безпосередньо віддатися враженню від твору, здібності віднестися до нього цілісно» [2: 77]. Художнє сприйняття як вид художньої діяльності, спрямований на цілісне осягнення мистецького твору як естетичної цінності, що супроводжується естетичними переживаннями та асоціативними уявленнями. Цей складний процес має свої особливості, пов'язані з умовним характером мистецтва та установкою на отримання позитивних емоцій від спілкування з твором мистецтва. Воно напряму залежить від культури реципієнта, його естетичного досвіду, особистісних якостей і установок, умов сприйняття і якостей самого художнього твору.

Таким чином, розвиток в учнів здатності до художнього сприйняття розглядається сучасною педагогікою і психологією як необхідна умова забезпечення ефективності естетичного виховання засобами мистецтва, підготовки до глибокого розуміння духовних цінностей, розвитку естетичної свідомості кожної особистості.

Література:

1. Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька: навчальний посібник. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. – 360 с.
2. Якобсон Павел Максимович. Психология художественного восприятия. – М.: Искусство, 1964. - С. 5-77.
3. Беляева-Экземплярская С.Н. О психологии восприятия музыки – М.: Русский книжник, 1924. – С. 62.
4. Выготский Лев Семенович. Психология искусства. Анализ эстетической реакции. Изд. 5. Испр. и доп. комментарии В. В. Иванова и И.В. Пешкова. – М.: Лабиринт, 1997. – 416 с.
5. Ягункова В.П. Индивидуально-психологические особенности школьников, способных к литературному творчеству // Развитие способностей школьников. - М.: Изд-во АПН РСФСР, 1963. 320 с.
6. Зеленский В. Послесловие // Юнг К.Г. Аналитическая психология. – М., 1995. – С. 291.

Варняк Ірина Сергіївна – аспірант кафедри практичної психології
Інституту психології, історії і соціології. Асистент кафедри психології і
педагогіки мистецької освіти, магістр психології.

м. Херсон, Проспект Текстильників 3 кв. 42

8066 394-05-61

Дом. 51-44-53